

Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmî

Mehmet Emin Maşalı, Otto Yayınları, Ankara, 2016, 204 sayfa.

Mehmet KARA*

Hz. Peygamber'e (sav) nâzil olan Kur'an-ı Kerim'in hıfz, kitâbet vb. usullerle -indirildiği şekliyle- muhafaza edilmesi ve doğru anlaşılması, gönderilen son ilahî kitap olması dolayısıyla önem arz etmektedir. Ayrıca Kur'an'ın okunuşu ve kıraat farklılıklarına dair ilmî mirasın korunması ve sonraki nesillere intikal ettirilmesi gerekmektedir. Bundan dolayı tarihî süreç içerisinde bu konuları ihtiva eden "Kıraat İlmî" teşekkül etmiş ve bu alanda birçok eser telif edilmiştir. Ülkemizde de son zamanlarda kıraat ilmi, ilahiyat fakültelerinde anabilim dalı haline gelmiş ve alanla ilgili önemli eserler telif edilmeye başlanmıştır. Bunlardan birisi de tanıtımını ve değerlendirmesini yapacağımız, kıraat alanında ülkemizin önemli isimlerinden Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi Prof. Dr. Mehmet Emin MAŞALI'nın "Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmî" isimli kitabıdır.

Öncelikle yazar, böyle bir eseri kaleme almasındaki amacını önsözde şöyle ifade eder: "Bu kitap, nüzûl döneminde varlık kazanan kıraat farklılıklarının tarihî serencâmına ilişkin safahatı takip etmeyi, kıraat farkları çerçevesinde oluşan tasavvurları keşfetmeyi ve kıraat konusuyla irtibatlı belli meselelerle ilgili kimi hususları analiz etmeyi amaçlamaktadır."

İki bölümden oluşan eserin ilk bölümünde kıraatlerin kaynağı ve tarihî süreç içerisindeki gelişimi, yedi harf ruhsatı, kıraat farklılıklarının nasıl ortaya çıktığı irdelenir. "Yedi Harf" başlığı altında kıraat farklılıklarının kaynağı olarak kabul edilen yedi harf ruhsatının mahiyeti, kapsamı, içeriği, ruhsatın başlangıcı, nerede ve hangi dönemde böyle bir ruhsata ihtiyaç duyulduğu, ruhsatın geçerliliğinin devam edip etmediği hakkında bilgi verilir. (s.13-17). Bu konularda açık ve net rivayetlerin olmadığını belirten yazar, kıraatlerin kaynağı meselesinin, Kur'an tarihinin en

* Öğretim Görevlisi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat Anabilim Dalı.

netameli konularından birisi olduğuna dikkat çeker. Yedi harfin mahiyeti ile ilgili birçok âlimin görüşüne yer verdikten sonra kendi kanaatini ise şu şekilde ifade eder: “Yedi harf ruhsatı, lehçe farklılığından eş anlamlı kelimelerin birbiri yerine kullanılmasına ve mana kıraatine varana kadar geniş alanda okuma serbestiyeti tanıyan bir ruhsat olduğu görülmektedir.” (s.15). Müellifin yedi harfle ilgili bu yaklaşımı, özellikle okuma kolaylığı sağlayan lehçe farklılıklarını ve eş anlamlı kelimelerin birbirlerinin yerine kullanılmasını içermesine rağmen ferî farklılıkların yani bir kelimedeki ziyade / noksanlık¹ veya kelime değişikliği² şeklindeki kıraat farklılıklarının nasıl değerlendirileceğini ise muhtevi değildir.

Yedi harf ruhsatının bir sonucu olarak görülen kıraat farklarının tamamını bizzat Hz. Peygamber’in (sav) okuyup okumadığı konusunda üç temel yaklaşım sergilendiğini belirten müellif, genellemeci ve inhisarcı izahlar yerine mutedil bir bakış açısı ile meselenin çözülebileceğini ifade etmekte ve söz konusu yaklaşımları detaylı bir şekilde değerlendirmektedir. (s.17-27).

“Kıraat Tarihi ve Kıraatlerin Tarihi Seyri” başlıklı kısımda, Kur’an’ın nüzûlü dönemindeki kıraatlerin, nüzûl sonrasında izlemiş olduğu seyir; “rivayet dönemi”, “ihtiyar dönemi”, “iştihar dönemi” ve “tedvin dönemi” şeklinde özgün bir tasnif ile dört başlık altında resmedilmektedir.

Sahabenin Kur’an eğitimi ve öğretimi üzerindeki etkisinin / katkısının incelendiği “Rivayet Dönemi” başlığı altında, nüzûl döneminde var olan kıraat ihtilafının nüzûl sonrası sürece taşınmasında rol oynayan sahabiler ve bunların Kur’an öğretmek için buldukları her bir bölgede muhtelif kıraatlerin ortaya çıkma süreci, Kur’an’ın Hz. Osman tarafından istinsah edilmesi sonrasında mushaf imlasının izin verdiği muhtemel okuyuşlara göre kıraat yapısının değişmesi gibi konulara yer verilir. (s.28-31).

Kıraat ilminde bir kıraat vechinin esas alınması veya kıraat vechilerinden birinin diğerinden mukaddem tutulması anlamında kullanılan “ihtiyar”, kıraat imamlarının kendilerinden önceki okuyuşlar içinden tercihte bulunup kendi kıraatlerini oluşturmalarını ifade eder. “İhtiyar Dönemi” ile tâbiin zamanında

¹Âl-i İmran sûresinin 133. âyetindeki وسارحوا kelimesini Nâfi, İbn Âmir ve Ebû Cafer’in vav’sız okuması gibi. (bkz. Abdulfettah Pâlûvi, *Zübdetü’l-irfan*, s. 43.)

²Âl-i İmran sûresinin 181. âyetindeki وقول kelimesini Hamza’nın بقول şeklinde okuması gibi.(bkz. Pâlûvi, *Zübdetü’l-irfan*, s. 44.)

başlayan kıraatte ihtisaslaşma dönemi özellikle de kıraat imamları dönemi kastedilir. Bu dönemde, tercih ehli olarak vasıflandırılan kıraat imamlarının, önceki bir kişinin kıraatini bütünüyle okuyup nakletme yoluna gitmeyip sahabe döneminden kendilerine ulaşan kıraatler içerisinde farklı gerekçelerle ihtiyarda bulunmaları söz konusudur. Bu başlıkta, dönemin ve tercih ehli olan kıraat âlimlerinin özellikleri, kıraat vecihlerinin tercihinde dikkate aldıkları kriterler, tercih edilmeyen rivayetler hakkındaki düşünceleri, birden fazla ihtiyarda bulunup bulunmadıkları, bir kıraat imamının ravileri arasındaki okuyuş farklarının nedenleri, kıraat farklılıklarının sahabeden nakledilmesine rağmen tâbiin veya tebe-i tâbiin dönemindeki kişilerin isimleri ile anılmasının nedenleri üzerinde durulur. (s.31-44).

Kıraat tercihlerinin teşekkül etmesinden sonraki süreçte bu tercihlerin bir kısmı daha çok kabul görmüş ve şöhrete kavuşmuştur. Yazar tarafından “İstihar Dönemi” olarak isimlendirilen bu süreçte özellikle bazı kıraat tercihlerinin öne çıkmasının nedenleri yanında, kıraat alanında meşhur şehirler ile bu ilim merkezlerinin ileri gelen kıraat bilginleri hakkında bilgi verilmektedir. (s.44-48).

Her bir şehrin sahip olduğu kıraat birikimini en iyi yansıtan tercih, insanların teveccühünü kazanmış ve sonraki süreçte tedvin çalışmalarına yön vermiştir. Böylece meşhur kıraat tercihlerinin tedvin edildiği yeni bir döneme girilmiştir. “Tedvin Dönemi” olarak isimlendirilen bu süreç “İbn Mücahid Öncesi Süreçte İhtiyarların/Kıraatlerin Tedvini”, “İbn Mücahid’in İhtiyarları/Kıraatleri Tedvin Etmesi”, “İbn Mücahid Sonrası Tedvin Çalışmaları ve Kıraat Hareketi”, “İbnü’l-Cezerî ve Sonraki Süreç Kıraat Çalışmaları Üzerindeki Etkisi” şeklinde dört başlık altında tasnif edilmektedir.

Kıraat farklılıkları ile ilgili belirsizliklerin giderilmesi ve düzensizliklerin disipline edilmesi için özellikle Hz. Osman döneminde mushaf gönderilen Medine, Mekke, Basra, Kûfe ve Şam şehirlerinin her birinin kıraat birikimini en iyi yansıtan ve halkın teveccühünü kazanan meşhur kıraatler, İbn Mücâhid (v. 324/936) öncesinde Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (v. 224/838), Ebû Hâtim es-Sicistânî (v. 255/869), İbn Cerîr et-Taberî (v. 310/923) gibi ilk dönem âlimleri tarafından tedvin edilmeye başlanmıştır. Adı geçen âlimlerin kıraat ile ilgili eserleri ve kıraat ilmine katkıları (s.48-56) üzerinde duran yazar, akabinde kıraat tercihlerinin tedvin edilmesi sürecinde özellikle kıraat-i seb’a sisteminin oluşması ve birçok kıraat çalışmasına kaynaklık eden İbn Mücâhid’in (v. 324/936) kıraat farklılıkları hakkındaki

değerlendirmeleri, kıraat imamları ve onların kıraat tercihlerini tespit ederken dikkate aldığı kriterler, *Kitabü's-Seb'a* isimli eserinde tayin ettiği yedili sistemin gerekçeleri hakkında bilgi verir. (s.56-65).

Kıraat tarihinde İbnü'l-Cezerî'yi (v. 833/1429) ve eserlerini diğer âlimlerden ve eserlerinden ayrıcalıklı kılan hususlara kısaca değinen yazar, onun *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-aşr*³ ve *Tayyibetü'n-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-aşr*⁴ eserleri etrafında müstakil bir kıraat edebiyatının oluştuğunu, bu çerçevede Mısır Tariki ve İstanbul Tariki şeklinde iki ekolün varlık kazandığını belirtmekte ve söz konusu iki ekolün kurucusu, eserleri ve usulleri hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca İbnü'l-Cezerî'nin Anadolu'da kıraat ilminin eğitim ve öğretiminde öncü olması, en önemli eserlerini Anadolu'da telif etmesi ve birçok öğrenci yetiştirmesi gibi özelliklerinden dolayı Türkler için önemli olduğunun altını çizmektedir. (s.88-96).

Eserin ikinci bölümünde ise kıraatlerin mütevatir oluşu, kıraatlerde tevatür fikrinin ortaya çıkışı ve kapsamı, mütevatirlik konusuna etki eden kıraat tasavvurları, vakf-ibtidâ ve mushaf imlası gibi kıraat ilminin bazı temel meseleleri hakkında özgün bilgiler sunulmaktadır.

Kıraat ilminin müşkil bir meselesi olan kıraatlerin mütevatirliği konusu incelenirken mütevatirlik fikrinin ortaya çıkışı, gelenekte nasıl değerlendirildiği, söz konusu mesele ile ilgili olarak ileri sürülen tezler, bu tezlerin ortaya çıkmasına neden olan kıraat tasavvurları, şaz kıraat olgusu ve şaz kıraat kavramının süreç içerisindeki kavramsal değişimi vb. konular detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. (s.97-133). Mütevatirlik fikrinin ortaya çıkışı, kapsamı ve tevatür konusu gibi kıraat ilminin tartışılan çeşitli meselelerini ortaya çıkaran kıraat tasavvurları, dönemler halinde incelenmektedir. Buna göre erken dönemde mütevatirlik fikri, usulcüler nezdinde sadece Kur'an'ın mütevatirliği bağlamında kullanılmaktadır. İbn Cerir et-Taberî (v. 310/923), İbn Mücâhid (v. 324/936), İbn Hâleveyh (v. 370/980), İbn Ğalbûn (v. 399/1009) gibi mütekaddimûn dönemi kıraat âlimlerinin gerek kıraatle ilgili eserlerinde gerekse diğer kitaplarında kıraatlerin mütevatirliği yönünde herhangi bir tavsifleri bulunmamaktadır. Dolayısıyla mütevatirlik meselesi, erken dönem usulcülerinin sadece Kur'an'ın mütevatir oluşu bağlamında gündemlerinde olmuş;

³ Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-aşr*, neşr. Muhammed Ali ed-Dabbâğ, Beyrut, 1940.

⁴ İbnü'l-Cezerî, *Tayyibetü'n-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-aşr*, neşr. Muhammed Ali ed-Dabbâğ, Kahire, 1354.

kıraatlerin mütevatirliği hususunda usulcülerin, hadis âlimlerinin ve kıraat âlimlerinin herhangi bir değerlendirmeleri olmamıştır.

Müteahhirûn döneminde ise kıraatlerin tevatürü meselesi İbnü'l-Hâcib (v. 646/1249), Ebû Şâme el-Makdisî (v. 665/1267), Necmüddîn et-Tûfi (v. 716/1316), Tâcüddîn es-Sübki (v. 771/1370), Zerkeşî (v. 794/1392) ve İbnü'l-Cezerî (v. 833/1429) gibi hem usulcülerin hem de kıraat âlimlerinin yorumlarına yansımıştır. Kıraatlerin mütevatirliğinin dönemsel olarak ortaya çıkışı böylece tespit edilmiştir. Daha sonra kıraatlerin Hz. Peygamber'e nispetleri itibariyle mi, yoksa kıraat imamlarına nispetleri itibariyle mi mütevatir olduğu, hangi kıraatlerin mütevatir olduğu ve mütevatir olarak kabul edilmeyen kıraatlerin nasıl değerlendirilmesi gerektiği, hangi tür kıraat farklılığının mütevatirlik kapsamı içerisinde değerlendirilebileceği vb. konular hakkında bilgi verilmektedir.

Mütেকaddimûn dönemi âlimlerinin gündeminde olmayan bir meselenin daha sonraki dönemlerde tartışılıyor olmasını, kıraat alanında süreç içerisinde meydana gelen tasavvur değişikliklerine bağlayan müellif, kıraat tasavvurlarını mütেকaddimûn dönemi, orta dönem ve müteahhirûn dönemi olarak incelemektedir. Yazar, kıraatlerin mütevatirliği gibi tartışılan meseleleri ortaya çıkaran tarihî süreci dönemsel olarak resmetmiş ve süreç içerisindeki değişimin kıraat alanına olan etkisini tespit etmek istemiştir. Kıraat sahasının müşkil meselelerinden birisi olan kıraatlerin mütevatirliğinin yazar tarafından tarihsel süreç içerisindeki değişimler resmedilerek ilmî bir şekilde izah edilmesi konuyu anlaşılır hale getirmiştir.

İkinci bölümün diğer bir konusu, Kurân'ın doğru bir şekilde okunabilmesi ve anlaşılabilmesi için tilavet esnasında durulması veya durulmaması gereken yerlerin bilinmesini öğreten vakf-ibtidâ ilmidir. Bu başlık altında vakf-ibtidâ konusunun ilmî ve tarihî dayanakları hakkında kısaca bilgi verilmekte ve konunun önemini vurgulamak için âlimler tarafından yapılan -bir kısmı zorlama derecesine varan- bazı istidlaller aktarılmaktadır. (s. 134-140). Vakf-ibtidâ âlimleri, manaya olan etkisini göz önünde bulundurarak durulması veya durulmaması gereken yerleri farklı şekillerde isimlendirmişlerdir. Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî (v. 328/940), Ebû Amr ed-Dânî (v. 444/1053), Ebû Abdullah Muhammed b. Tayfur es-Secâvendî (v. 560/1165), İbn Tahhân (v. 560/1165) gibi âlimlere göre vakf çeşitleri ve hükümleri farklılık arz etmektedir. Hangi yerde hangi tür vakf bulunduğu genelde âlimlerin ihtihadına bağlıdır ve bu konuda objektif bir kriter bulunmamaktadır. (s.141-142).

Vakf ilminin pratik bir yansıması olarak süreç içerisinde mushaflar için vakf yerleri tespit edilmiş ve çeşitli işaretler oluşturulmuştur. Secâvendî ise önceki eserlerde vakfların farklı isimlerle kısımlara ayrılmasının teoride kaldığını düşünmüş, bundan dolayı Kur'an'ın vakfa konu olabilecek yerlerini belirlemiş ve bazı işaretler geliştirerek her bir vakfın hükmünü tespit etmeye çalışmıştır. (s.147). Vakf işaretlerinin mushaflarda ne zaman kullanılmaya başlandığı ile ilgili net bir bilgi olmamasına karşın böyle bir uygulamanın Secâvendî'den sonraki süreçte başladığının kabul edilebileceğini ifade eden yazar; Muhallelâtî⁵, Haddâd⁶, Medine ve Libya mushafları gibi matbuat döneminin öne çıkan mushaflarında kullanılan vakf sistemini ve işaretlerini karşılaştırmalı bir şekilde değerlendirmektedir.

Muhallelâtî, Haddâd ve Medine mushaflarında vakf yerlerinin tayini ve kullanılan işaretler açısından bazı farklılıklar olsa da bu mushaflarda Secâvendî'nin sistemi etkindir. Libya mushafı başta olmak üzere Kuzey Afrika ülkelerinde basımı gerçekleşen mushaflarda ise Secâvendî'nin sisteminden çok daha sade ve basit olan Ebû Abdullah Muhammed b. Cum'a el-Hebtî'nin (v. 698/1299) vakf sistemi etkilidir. Hebtî'nin vakf sisteminin özellikleri hakkında bilgi ve örnekler sunan yazar, ülkemizde ve İslam dünyasında basımı gerçekleştirilen mushafların büyük bir çoğunluğunda Secâvendî'nin vakf sistemi ve vakf işaretleri takip edildiğinden bu sistemi daha detaylı incelemektedir. (s.143-155).

Hiz. Osman'ın kıraat ve yazı birlikteliğini sağlamak için Kur'an'ı çoğaltıp bazı şehirlere gönderdiği mushaflara "Mesâhif-i Osmaniyye" denilmekte ve söz konusu mushafların imla özellikleri de "Resm-i Osmanî" kavramı ile ifade edilmektedir. Bu mushafların imla yapısı, homojen değildir. Aynı özellikte olan kelimeler farklı yerlerde farklı şekillerde yazılabilmektedir. Dolayısıyla bazı kelimelerde yazı-telaffuz örtüşmesi bulunmamaktadır. Resm-i Osmanî'nin imlası, daha sonraki dönemlerde yapılan dil çalışmaları neticesinde ortaya çıkan ve resm-i kıyasî denilen imla tarzından farklıdır. İkinci bölümün "Mushaf İmlası" başlıklı son kısmında, resm-i kıyasî ile Resm-i Osmanî'nin farkları ve bunların muhtemel nedenleri üzerinde durulmaktadır. Resm-i Osmanî'yi resm-i kıyasîden ayrı kılan hazif, ziyade, ibdâl, vasıl-fasıl, hemzenin yazımı, iki kıraate konu olan kelimelerin

⁵ Ridvan b. Muhammed el-Muhallelâtî (v. 1311/1893) tarafından neşredilmiştir.

⁶ Muhammed Ali Halef el-Huseynî el-Haddâd (v. 1389/1939) riyasetinde neşredilmiştir.

bunlardan biri doğrultusunda yazılması gibi bazı özelliklerden kısaca bahsedilmektedir. (s.160-163).

Yazı-telaffuz örtüşmesini temin eden ve gelişen dil kuralları neticesinde ortaya çıkan imla tarzı ile mushafın yazılıp yazılmayacağı meselesi, erken dönemlerden itibaren tartışılmış ve bu konuda farklı yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Özellikle matbaaların tesis edilmesi ile birlikte mushaf basımında resm-i kıyasî denilen imla tarzının kullanılmasına tepki olarak Resm-i Osmanî ile uyumlu mushaf basılması teşebbüsleri söz konusu olmuştur. Ülkemizin yakın tarihinde matbaada basılan mushafın Resm-i Osmanî'ye uyumunu sağlamaya yönelik teşebbüslerin başarılı olamadığı tespitinde bulunan yazar, mushaf basımı geleneğinde Ali el-Kârî'nin (v. 1014/1605) yazdığı mushafı dayanan Hâfız Osman (v. 1110/1698) veya Kayışzâde Osman Nûri (v. 1312/1894) mushaflarındaki imlaların esas alındığını aktarmaktadır. Bu imla tarzının ise Resm-i Osmanî ile ilgili kaynaklarda aktarılan bilgilerle bazı noktalarda örtüşmediğini ifade etmekte ve Resm-i Osmanî'ye geçme teşebbüslerinin başarısız olmasının nedenleri üzerinde durmaktadır. Ayrıca böyle bir teşebbüsün başarılı olması için izlenecek yollar hakkında da bilgi vermektedir. (s.164-168).

Resm-i Osmanî'nin imla tarzının belirlenmesinde özellikle Dâni'nin (v.444/1052) *el-Muknî*⁷ ve İbn Necâh'ın (v. 496/1103) *Muhtasarü't-Tebyîn*⁸ isimli eseri kaynak olarak kullanılmaktadır. Yazar, mushaf imlası açısından önemli olan bu iki eseri yöntem, kaynak ve içerik açısından karşılaştırmalı bir şekilde tahlil ederek günümüzde Resm-i Osmanî'nin esas alındığı Âsım kıraatine göre yazılacak bir mushafın nasıl olması gerektiğine dair veriler elde etmeye çalışmıştır. Dâni ve İbn Necâh, Medine kıraatine bağlı olmaları nedeniyle özellikle Medine mushafının imla özelliklerini tespit etmeye çalışmışlardır. Dolayısıyla Âsım kıraati bağlamında Kûfe mushaflarının imlasını tespit etmek önemlidir. Böylece Âsım kıraatine göre yazılacak bir mushafta takip edilecek yöntem belirlenmiş olur. (s.168-181).

Ülkemizde Kur'an tarihi alanında birçok çalışma yapılmasına rağmen kıraat tarihi ile ilgili çalışmalar sınırlıdır. Özellikle ilk dönem kıraat tarihi, kıraat farklılıklarının kaynağı, mütevatirlik, resmü'l-mushaf, kıraat kavramlarının tarihî süreç içerisindeki değişimi gibi konularda yeni çalışmalara ihtiyaç vardır. Bu yazının

⁷ Ebû Amr Osman b. Said ed-Dâni, *el-Muknî fî resmî mesâhifi'l-emsâr*, neşr. Muhammed Sâdık Kamhâvi, Kahire, ts.

⁸ Ebû Dâvûd Süleyman b. Necâh, *Muhtasarü't-Tebyîn li-hicâi't-tenzil*, neşr. Ahmed b. Ahmed b. Muhammed b. Şirşâl, Medine, 1423/2002.

konusunu teşkil eden ve muhtevası hakkında kısaca bilgi verdiğimiz *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi* isimli eser, ilk dönem kıraat tarihini rivayet, ihtiyar, iştihar ve tedvin dönemleri şeklindeki özgün tasnifi, mütevatirlik meselesini tarihî süreç içerisinde değişkenlik arz eden kıraat tasavvurları çerçevesinde incelemesi, yazarın aynı zamanda doktora çalışması⁹ olan mushaf imlası ile ilgili olarak Âsım kıraatine göre yazılacak mushafta izlenecek bir yöntem teklif etmesi gibi özellikleri ile alanında öne çıkmaktadır. Kıraat ilminin temel meselelerini farklı bir bakış açısıyla ele alan bu çalışma, ilgilenenlerin ilmi gelişimlerine katkı sunacak nitelikte bir eserdir.

⁹ Mehmet Emin Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, Otto Yayınları, Ankara, 2015.